

Kolendo, Jerzy / Garbacz, Krzysztof / Lasota-Moskalewska, Alicja

Posążek z kości przedstawiający
gladiatora (rękojeść składanego nożyka)
z cmentarzyska w Grzybowie,
województwo tarnobrzeskie

Światowit 41/Fasc.B, 414-439

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

POSAŻEK Z KOŚCI PRZEDSTAWIAJĄCY GLADIATORA (RĘKOJEŚĆ SKŁADANEGO NOŻYKA) Z CEMENTARZYSKA W GRZYBOWIE, WOJ. TARNOBRZESKIE*

I. Importy rzymskie znajdujące na terenie *Barbaricum* środkowoeuropejskiego należą w większości wypadków do standardowych wyrobów rzemiosła rzymskiego. Ujmując kwestię w kategoriach ekonomicznych możemy stwierdzić, że była to głównie produkcja masowa, często nawet tandeta, nastawiona na niezbyt wybrednych klientów. Wśród tej ogromnej ilości banalnych, z punktu widzenia archeologa zajmującego się Imperium rzymskim, zabytków trafiają się jednak czasami cenne wyroby rzemiosła artystycznego, niekiedy nawet wysokiej klasy. Mogą one zainte-

* Skróty zastosowane w artykule:

BÉAL, Lyon - J.C. BÉAL, *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la Civilisation gallo-romaine de Lyon*, Lyon 1983

BÉAL Nîmes - J.C. BÉAL, *Les objets de tabletterie antique du Musée archéologique de Nîmes* [Cahiers du Musée Archéologique de Nîmes vol. II], Nîmes 1984

CIL - *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berolini 1863-.

DAREMBERG, SAGLIO - CH. DAREMBERG, E. SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris 1877-1919

EAA - *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, R. BIANCHI BANDINELLI ed., Roma

EAOR - *Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente Romano* a cura di P. SABBATINI TUMOLESI, vol. I-IV, Roma 1988-1996.

STORCH DE GRACIA Y ASSENIO, Gloire - J.J. STORCH DE GRACIA Y ASSENIO, *Gloire et mort dans l'arène: les représentations de gladiateurs dans la Péninsule Ibérique*, Spectacula 1, 1990, p. 185-195

KAJANTO - I. KAJANTO, *The Latin cognomina*, Helsinki 1965

Les gladiateurs - Les gladiateurs. Musée archéologique de Lattes, Lattes 1987

MÓCSY - A. MÓCSY et al., *Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso* [Dissertationes Pannonicae, Ser. III, vol. I], Budapestini 1983

Th.L.L. - *Thesaurus Linguae Latinae*, Lipsiae 1900-.

TOYNBEE, Britain - J.M.C. TOYNBEE, *Art in Britain under the Romans*, Oxford 1964

VILLE, *La gladiature* - G. VILLE, *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*, Rome 1981

Chciałbym serdecznie podziękować Panu mgr Krzysztofowi Garbaczowi, odkrywcy zabytku, za jego udostępnienie do publikacji. Opracowanie to powstało dzięki pracy w bibliotekach Paryża, co było możliwe dzięki stypendium CNRS. Pani Mireille Corbier zapewniła mi doskonałe warunki do pracy w kierowanym przez nią Année Epigraphique. Za pomoc w wykonaniu dokumentacji zabytku z Grzybowa chciałbym podziękować Panu dr. Przemysławowi Wielowiejskiemu. Z zabytkami z *Musée du Louvre* mogłem zapoznać się dzięki uprzejmości pani S. Descamps, a z kolekcji W. Froehnera przechowywanej w *Cabinet de médailles* Biblioteki Narodowej w Paryżu - dzięki pomocy pani I. Aghillon i M.-Ch. Hellmann.

resować badaczy nie tylko ze względu na miejsce znalezienia zabytku poza granicami państwa rzymskiego.

Przykładem zabytków najwyższej niejako klasy pochodzących z terenu *Barbaricum* może być zastawa stołowa ze skarbu z Hildesheim, czy też pewne naczynia z Danii, będące arcydziełami toreutyki antycznej. Należy również pamiętać, że chyba połowa znanych mieczy rzymskich z przedstawieniami ikonograficznymi i odciskami stempli pochodzi z terenów *Barbaricum*. Również duża ilość medalionów późnoantycznych została odkryta poza granicami Cesarstwa rzymskiego.

Do listy tych unikalnych znalezisk importów rzymskich z ziem Polski należy również publikowany tu posążek gladiatora z jego imieniem wyrytym na tarczy, który stanowił rączkę składanego nożyka. Nie ma on, naturalnie, jakichś większych walorów artystycznych, ale, ze względu na występujący tu napis, należy do zabytków rzadkich również i na terenie Imperium rzymskiego.

II. W roku 1986 w czasie prac wykopaliskowych prowadzonych przez mgr. Krzysztofa Garbacza na cmentarzysku ciałopalnym z okresu rzymskiego w miejscowości Grzybów, woj. tarnobrzeskie¹, znanej z istniejącej tam kopalni siarki, znaleziono fragmenty posążka² wykonanego, jak to wykazała ekspertyza prof. Alicji Lasoty-Moskalewskiej, z kości długiej jakiegoś dzikiego zwierzęcia³. Zachował się on w dwóch częściach. Większa, sklejona z kilku fragmentów przedstawia postać człowieka w zbroi, który, dzięki pewnym analogiom, może być określony jako gladiator, mniejsza zaś - to fragment tarczy z napisem.

Zachowała się prawie połowa postaci gladiatora z prawą ręką i krótkim mieczem, ale bez głowy i nóg, utraconych poniżej kolan (fig. 1-2). Rozmiary zachowanego fragmentu: wynoszą: wys. 3,2 cm, szer. 1,4 cm, grub. 0,9 cm Wysokość całego posążka, bez podstawy, można oszacować na ok. 5-6 cm.

Prawa krawędź zachowanego fragmentu jest częściowo wygładzona, co jest widoczne od strony tylnej posążka, gdyż od przodu powierzchnia boczna jest przełamana i zniszczona. Można przypuszczać, dzięki licznym analogiom, że wygładzona część stanowiła ściankę szczeliny, w której chowało się ostrze składanego nożyka⁴.

Na prawej, lekko ugiętej ręce gladiatora znajduje się szeroki rękaw (*manica*) zaznaczony trzema rzędami podwójnych nacięć. Krótki miecz, trzymany poziomo w ręce, zachowany jest tylko częściowo. Pancierz, zarówno od przodu, jak i od tyłu, został zaznaczony szeregiem pojedynczych i podwójnych nacięć.

Drugi fragment, o wymiarach wys. 2 cm, szer. 0,9 cm, grub. 0,7 cm, przedstawia część prostokątnej, lekko wypukłej, tarczy, której maksymalna grubość wynosi 0,3 cm. Od jej strony wewnętrznej zachował się drobny fragment postaci w pancerzu. Tarcza ma na krawędziach okucia, które zostały zaznaczone od góry dwoma

¹ Cf. *infra*, K. Garbacz, Aneks I.

² Pierwsza wstępna publikacja - J. KOLENDO, *Posążek gladiatora odkryty na ziemiach Polski*, *Archeologia Żywa* 1 (2), 1997, p. 9 sq. - z kolorową fotografią zabytku.

³ Cf. *infra* Aneks II. Ekspertyza ta wyklucza całkowicie przypuszczenie, które mogłoby powstać w wyniku analizy analogicznych zabytków, iż mamy tu do czynienia z przedmiotem z kości słoniowej.

⁴ Cf. *infra* n. 24.

kreskami i jedną kreską z boku. Umbo jest zaznaczone w postaci rombów, zachowanych tylko częściowo. Rozmiary całej tarczy można szacować: ok. 2,5 cm na 1,5 cm.

Figurka z Grzybowa, jak o tym świadczą bardzo liczne analogie, przedstawia gladiatora⁵ należącego do kategorii ciężkozbrojnych. Problematyka nazw poszczególnych kategorii gladiatorów jest nadzwyczaj skomplikowana. Konieczne jest bowiem uzgodnienie nazw przekazanych nam przez źródła literackie oraz inskrypcje z bardzo licznymi przedstawieniami gladiatorów. W takich badaniach trzeba pamiętać zarówno o zmianach mody na różne rodzaje uzbrojenia gladiatorów, jak też o ogromnym zróżnicowaniu terminologii, zarówno w czasie, jak też w przestrzeni. Często również nazwy rodzajów gladiatorów wiązały się nie tyle z uzbrojeniem, co ze sposobem walki. Dodatkową trudność powiązania gladiatorów wyobrażonych na przedstawieniach ikonograficznych z konkretnymi nazwami⁶ stanowi fakt, że te same elementy uzbrojenia zaczepnego i obronnego mogły być używane przez różne kategorie ludzi walczących w amfiteatrach. Pamiętając o tych wszystkich zastrzeżeniach można byłoby jednak określić gladiatora przedstawionego na zabytku z Grzybowa jako *hoplomachus*⁷. Podstawą takiej identyfikacji mogłaby być ogromna tarcza. Należy też zwrócić uwagę, że na analogicznych zabytkach, rączkach składanych nożyków, występują najczęściej *hoplomachi*.

Na zabytku z Grzybowa rzuca się w oczy przede wszystkim tak charakterystyczny element uzbrojenia odpornego jakim była specjalna ochrona prawej ręki, nie osłoniętej tarczą, nosząca nazwę *manica* - rękaw. To zabezpieczenie było wykonane ze skóry i wzmocnione metalem⁸. Określenie *manica*, powszechnie używane w literaturze dotyczącej gladiatorów jako termin techniczny, nie występuje jednak zbyt często w tekstach antycznych⁹. Tego typu zabezpieczenie ręki, różniące się nieco w szczegółach, było używane przez różne kategorie gladiatorów.

Gladiator przedstawiony na zabytku z Grzybowa osłaniał się prostokątną tarczą.

⁵ G. LAFAYE, s. v. *gladiator* in: DAREMBERG, SAGLIO, vol. II, p. 1563-1600, o poszczególnych rodzajach gladiatorów p. 1583-1590. Cf. F. DREXEL, *Kostüm und Bewaffung der Gladiatoren* in: L. FRIEDLÄNDER, *Darstellung aus der Sittengeschichte Roms*, Leipzig 1921⁹, ¹⁰, vol. IV, p. 258-267; L. ROBERT, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris 1940 [przedruk anastatyczny Amsterdam 1971], *passim*; EAOR, *passim*; *Les gladiateurs, passim*; *Spectacula 1, Gladiateurs et amphithéâtres. Actes du colloque tenu à Toulouse et à Lattes les 26, 27, 28 et 29 mai 1987*, C. DOMERGUE, CH. LANDES, J.-M. PAILLIER eds., Lattes 1990, *passim*.

⁶ Wielokrotnie już zwracano na to uwagę. Cf. EAOR, vol. I, p. 85.

⁷ O *hoplomachi* patrz teksty i inskrypcje w *Th.L.L.*, vol. VI, col. 2952. Brak jest przedstawień ikonograficznych gladiatorów z podaną nazwą *hoplomachus*. O drugim znaczeniu tego terminu - instruktor uczący sposobów posługiwania się bronią patrz E.L. WHEELER, *The Hoplomachoi and Vegetius' Spartan Drillmasters*, Chiron 13, 1983, p. 1-20.

⁸ DAREMBERG, SAGLIO, vol. II, p. 1584. W. KRÜGER, *Ein Ziegel von der Basilika in Trier mit Darstellung eines Netzkämpfers*, Römisch-germanisches Korrespondenzblatt 8, 1915, p. 25. Cf. też E. DE BOMONT, *Armes méconnus*, Extrait de la Gazette des Beaux Arts, mai 1876, p. 5. Autor powołuje się tu na analogie z XII-XV w. oraz na studia znanego malarza Jean Léon Gérôme (1824-1904), w którego twórczości motyw walk gladiatorów odgrywał bardzo istotną rolę.

⁹ *Th.L.L.* vol. VIII, col. 302, s.v. *manica*. Cf. IUV., VI, 256: *balteus et manicae*; *Scholia vetera in Iuvenalem* [O. IAHN ed., Berolini 1851], *ad loc.*: *gladiatorum instrumenta*; *Nux* [Poetae Latini minores, AE. BAEHRENS ed.], 172: *ut saepe lanistis, Quom populus manicas deposuisse vetat*.

W jej górnej części znajduje się napis, z którego zachowały się tylko dwie litery VS. Są one wykonane niezbyt starannie. Ich wysokość wynosi 0,4 - 0,3 cm. Na pozostałej części tarczy mogła zmieścić się jedynie jeszcze jedna litera. Fakt ten pozwala podjąć hipotetyczną próbę rekonstrukcji tego mienia. *Index a tergo* słownika onomastycznego, który opracował A. Mócsy¹⁰, wśród ok. 11 tys. imion kończących się na *-us* rejestruje tylko jeden przykład imienia o trzech literach. Jest to *Mus* (dosłownie mysz). Termin ten może mieć też odcień pieszczotliwy lub też pogardliwy¹¹. Imię pojawia się też, choć stosunkowo rzadko w antroponastyce rzymskiej¹². Z okresu Republiki jest poświadczony Decius Mus, konsul z 340 r. p.n.e., jego syn, konsul z 312 r. p.n.e. oraz wnuk, konsul z 279 r. p.n.e.¹³. W inskrypcjach imię to jest zaświadczone 13 razy, w tym dwa razy w charakterze *signum*¹⁴. Ewentualność, iż mamy tu do czynienia ze skrótem *tria nomina* [...] VO SO wydaje się bardzo mało prawdopodobna.

III. Figurka znaleziona na cmentarzysku w Grzybowie była kościaną¹⁵ rączką składanego nożyka. W materiale archeologicznym pochodzącym z terenu całego Imperium rzymskiego¹⁶ znajduje się bardzo duża ilość tych zabytków¹⁷, zarówno nieornamentowanych, lub też zdobionych skromnym tylko ornamentem, jak też z bardzo niekiedy rozbudowanymi przedstawieniami figuralnymi. Spotykamy się tu

¹⁰ MÓCSY, p. 345-396. Mus - p. 377.

¹¹ Th.L.L., vol. VIII, col. 1689-1691, s.v. *mus*; A. ERNOUT, A. MEILLET, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris 1959⁴, p. 424; A. WALDE, J.B. HOFMANN, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, vol. II, Heidelberg 1954, p. 132 sq.

¹² Cf. KAJANTO, p. 328 - w dziale: *Cognomina* obtained from forma.

¹³ T.R.S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. II, New York 1952, p. 559.

¹⁴ *CIL*, vol. VI, 26407: *M. Servilius Felix qui et Mus*; VI 16771a: *P. Decumius M(arci) P(ublii) V(ibii) I(ibertus) Philomusus Mus*. W tym wypadku *agnomen* Mus powstał ze skrócenia *gentilicium* *Philomusus*.

¹⁵ O rzymskich wyrobach z kości patrz: *Le cycle de la matière, l'os. Catalogue de l'exposition*, M.C. SOUTAT ed., Dijon 1978, *passim*; BÉAL, Lyon, *passim*; D. PROST, *Le mobilier en os gallo-romain d'Escolives-Sainte-Camille*, *Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est* 34, 1983, p. 263-299 (wzorowe opracowanie zabytków kościanych z jednej miejscowości); M.T. BIRÓ, *The Bone Objects of the Roman Collection* [Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Series Archeologica, vol. II], Budapest 1994, *passim*; J. OBMANN, *Die römischen Funde aus Bein von Nida-Heddernheim* [Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte, vol. XIII], Bonn 1997, *passim*.

¹⁶ Należy pamiętać o bardzo nierównomiernym stanie badań nad tzw. „drobnymi znaleziskami”.

¹⁷ Opracowanie tej kategorii zabytków - J. MAYOR, *Aventicensia. III. Couteau à manche d'ivoire sculpté représentant deux gladiateurs*, *Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde, N.F.*, 5, 1904/05, p. 117-136; E. VON MERCKLIN, *Römische Klappmessergriffe*, in: *Serta Hoffileriana*, *Vješnik hrvatskoga arheoloskoga društva, N.S.*, 18-21, 1937-1940, p. 339-352; B. PARIS, *Couteaux à manche d'os ou ivoire trouvés à Vertillum*, *Bulletin de la Société Archéologique et Historique du Chatillonnais* 1949-1950, p. 29-31 i pl. IV; P. LEBEL, *Amulettes ou manches de couteaux? A propos de deux petits chiens sculptés*, *Revue Archéologique de l'Est et du Centre-Est* 4, 1953, p. 334-340; J. GARBSCH, *Zu neuen römischer Funde aus Bayern. I, Römische Rasiermesser*, *BayVgBl* 40, 1975, p. 85; A. RÜSCH, *Römische Klappmesser aus Köngen und Bondorf*, *FuBerBadWürt* 6, 1981, p. 541-549; R. DEGEN, *Eine römische Kleinplastik: der Schafhirt von Cham-Hagendorn*, *HelvA* 57-60, 1984, p. 169-174; BÉAL, Nîmes, p. 101. Cf. też *Fouilles de Conimbriga*, vol. VII, *Trouvailles diverses - Conclusions générales*, J. ALARCÃO, R. ETIENNE et al., Paris 1979, p. 161-166 i 192 sq.

dość często z motywem leżących zwierząt, takich jak lew czy pies¹⁸. Znamy też rączkę nożyka w formie postaci Herkulesa czy też maczugi¹⁹. Bardzo popularne były też przedstawienia gladiatorów²⁰.

W większości wypadków rozmiary rączki, a więc całego nożyka po złożeniu, mieszczą się w przedziale 5-11 cm. Ostrze żelazne nożyka było z reguły dość szerokie i w związku z tym po złożeniu wystawało znacznie ponad rączkę.

Trudno jest odpowiedzieć na pytanie do czego służyły tego rodzaju bogato zdobione nożyki. Teoretycznie mogły być one używane do wszystkiego²¹. Noże bowiem stanowią klasyczny niejako przykład narzędzia wielofunkcyjnego. W wypadku składanych nożyków o bardzo bogatej ornamentowanej rączce, nie zawsze wygodnej do trzymania, odpada możliwość wykonywania wielu czynności. Bardzo pociągająca jest hipoteza²², że składane nożyki mogły być używane do ostrzenia trzcinek używanych do pisania²³. Do tego celu wystarczyło czasami wykonanie przy pomocy nożyka jednego tylko ruchu. Z kolei odpowiednie zaostrenie trzcinki miało istotne znaczenie przy pisaniu. Dlatego można było przywiązywać dużą wagę do nożyków używanych do tego celu.

Na szczególną uwagę zasługują rączki składanych nożyków zdobione przedstawieniami gladiatorów. Można zaryzykować stwierdzenie, że wszystkie kościane figurki gladiatorów pochodziły z rączek składanych nożyków, nawet jeśli stan zachowania zabytku lub też sposób jego zadokumentowania i publikacji nie świadczą o tym w sposób ewidentny²⁴.

Zachowany fragmentarycznie posążek z Grzybowa wchodzi więc w dość licznie reprezentowaną serię analogicznych zabytków. Kilka z nich stanowi nawet ścisłą analogię do zabytku odkrytego w Polsce ze względu na imię gladiatora umieszczone na tarczy. Oto ich lista tych posążków:

1. Publikowany tu posążek z Grzybowa, woj. tarnobrzeskie.
2. Italica (Hiszpania), odkryty między 1970 a 1975 r.²⁵ Rączka z kości słoniowej (długość 10,3 cm) z zachowanym częściowo żelaznym ostrzem noża. Zabytek zachował się w całości. Jest to przedstawienie gladiatora umieszczone na podstawie w formie kapitelu kolumny. Na tarczy gladiatora znajduje się napis

¹⁸ PARIS, *op. cit., passim*; LEBEL, *op. cit., passim*; BÉAL, Lyon, p. 377-379.

¹⁹ A.P. DETSICAS, *A knife-handle from Eccles (Kent) Roman Villa*, AntJ 55, 1975, p. 406, - Herakles; J. DE VALOIS, BAntFr 1914, p. 122 sq. (z cmentarzyska gallo-rzymskiego w Soissons - maczuga).

²⁰ *Les gladiateurs*, p.162-164; STORCH DE GRACIA Y ASSENIO, *Gloire*, p. 185-195.

²¹ Mamy e.g. informację, że pewien senator popełnił samobójstwo podcinając sobie żyły nożykiem skryby. Cf. TAC., V, 8: *Vitellius per speciem studiorum scalpro levem ictum venis intulit vitam aegritudine animi finivit.*; SUET., *Vit.*, 2 : *scalpro librario venas sibi incidit.*

²² Hipotezę taką wysunął PARIS, *op. cit.*, p. 31.

²³ O nożach/nożykach używanych do ostrzenia trzcinki pisarskiej - *calamus* cf. DAREMBERG, SAGLIO, vol. I, p. 811 sq. - *calamus* [E. SAGLIO]; vol. IV, p. 1111 - *scalprum*, vol. II [J. DE FAUVILLE]. Cf. też W. WATTENBACH, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig 1896³, p. 228-231.

²⁴ W wypadku zabytków bardzo zniszczonych trudno jest to stwierdzić bez starannego obejrzenia samego przedmiotu. Należy też pamiętać, iż autorzy publikacji kościanych posążków gladiatorów nie zawsze zwracali uwagę na fakt, że są to uchwyty składanych nożyków.

²⁵ J.J. STORCH DE GRACIA Y ASENIO, *Senilus, el gladiator tracio (una navaja romana)*, AEsp 59, 1986, p. 229-236; *IBIDEM*, *Gloire*, p. 185 sq., fig. 1 na p. 190.

SENILI (fig. 3). Jest to imię Senili(s) - dosłownie stary. Być może mamy tu do czynienia ze zlatynizowaną formą imienia celtyckiego Senillus²⁶, która mogła być jednak w praktyce odczytywana poprzez klucz interpretacyjny łaciny.

3. - 4. Dwie rączki noży z przedstawieniem gladiatora (fig. 4 a-c, fig. 5) pochodzące z kolekcji znanego starożytnika Wilhelma Froehnera²⁷, która znajduje się obecnie w *Cabinet des Médailles* Biblioteki Narodowej w Paryżu²⁸. Jeden z tych posążków został nabyty w Rzymie w 1921 r., o pochodzeniu drugiego nie mamy żadnych informacji. Na tarczy obu gladiatorów znajduje się napis SENILI. Statuetka z Rzymu (w publikacji J. Babelona oznaczona jako A) zachowała się dość dobrze. Ma zniszczoną jedynie podstawę oraz dolne partie nóg. Z kolei druga statuetka (oznaczona przez J. Babelona jako B) ma zniszczoną głowę i nogi. Wysokość statuetki A wynosi 7,4 cm., statuetki B (uszkodzonej) - 6,8 cm.

Trzy posążki przedstawiające, jak można sądzić, gladiatora imieniem Senilis są prawie identyczne. Gladiator ma na głowie prostokątny hełm z wysokim grzebieniem i pióropuszem zamknięty zasłoną posiadającą dziesięć otworów. Osłania się prostokątną, wygiętą tarczą, której szerokość jest większa niż wysokość. Tarcza ma zaznaczone okucia brzegów. W górnej części znajduje się napis SENILI. Istnieją tylko pewne różnice w sposobie dekorowania powierzchni tarczy. Na zabytku z Italicą jest ona pokryta przylegającymi do siebie prostokątami. Być może był to sposób przedstawiania muru z ciosów kamiennych symbolizujący, tak jak mury miejskie, obronny charakter tarczy. Na statuetce A z kolekcji Froehnera powierzchnia tarczy pokryta jest poziomymi kreskami, które być może też przypominać miały mury miasta jak na zabytku z Italicą. Gladiator trzyma w prawym ręku, pokrytym zabezpieczającym mankietem (*manica*), silnie zakrzywiony miecz, którego dolna część załamuje się do góry pod kątem zbliżonym do prostego. Jego nogi są osłonięte. Zakrzywiony miecz - *sica* oraz niezbyt duża, choć szeroka, tarcza pozwalają stwierdzić, że gladiator Senilis należał do kategorii *thraces*.

5. Ampurias-Gerone (Hiszpania)²⁹. Rączka noża z przedstawieniem ciężkozbrojnego gladiatora z umieszczonym na tarczy napisem PARDVS (fig. 6), dosłow-

²⁶ W *CIL* 48 poświadczeń, głównie na terenach celtyckich. Cf. KAJANTO, p. 301; MÓCSY, p. 260; A. HOLDER, *Alt-celtischer Sprachschatz*, vol. II, Leipzig 1904, p. 1476 sq.

²⁷ O tej kolekcji zawierającej bardzo dużą ilość przedmiotów z inskrypcjami patrz M.-CH. HELLMANN, *Wilhelm Froehner*, Paris 1982, *passim*; EADEM, *Wilhelm Froehner, un collectionneur pas comme les autres, 1834-1925*, in: *L'anticomanie. La collection d'antiquités aux XVIIIe et XIXe siècles*, A.-F. LAURENS, K. POMIAN eds., Paris 1992, p. 251-264.

²⁸ J. BABELON, *Trois figurines d'ivoire représentant des gladiateurs*, BAParis 1943-1944-1945, [1951], p. 34-39, zwłaszcza p. 35 sq., fig. 2 A, B; *Les gladiateurs*, p. 163, nr 80

²⁹ P. PIERNAVIEJA ROZITIS, *Un gladiador ampuritano: Pardus*, Ampurias 33-34, 1971-1972, p. 381-384; STORCH DE GRACIA Y ASSENIO, *Gloire*, p. 185 i fig. 2. na p. 190. Zabytek był wcześniej publikowany, ze względu na inskrypcję, w pracach epigraficznych: M. ALMAGRO, *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona 1952, p. 180, nr 137; *Hispania Antiqua Epigraphica*, vol. I-III, 1950-1952, p. 32, nr 458; P. PIERNAVIEJA, *Repercusión social de las deportistas de la Espana romana*, *Altius, Citius, Fortius* 13, 1971, p. 141-147 (*non vidi*).

nie - lampart³⁰. Znamy jeszcze trzech gladiatorów o takim imieniu z Rzymu oraz ze Smyrny³¹. Rączka składanego nożyka z Ampurias ma 8,5 cm długości. Zachowała się cała postać gladiatora wraz z podstawką. Tylko dolna część prawej nogi oraz część podstawki uległy zniszczeniu. Gladiator ma na głowie prostokątny hełm z grzebieniem i pióropuszem, zamknięty zasłoną z otworkami. Osłania się bardzo dużą, wygiętą tarczą sięgającą od brody aż po kolana. Na tarczy, z zaznaczonymi okuciami bocznymi, znajduje się łódkowate umbo. W górnej jej części został umieszczony napis PARDVS. Gladiator ma na nogach nagolenniki, a w prawym ręku osłoniętym *manica* trzyma krótki miecz. Duża prostokątna tarcza i krótki miecz pozwalają wysunąć przypuszczenie, że jest to *hoplomachus*.

6. Rączka noża z kości słoniowej z przedstawieniem gladiatora należącego do kategorii *thraces* z napisem greckim w dwóch liniach ΦΟΥΝΔΙΑΙΑΝΟΥ lub raczej ΦΟΥΝΔΙΝΙΑΝΟΥ³². *Musée du Louvre*, nr. inw. S.2032 (fig. 7 a-c), z kolekcji Duranda, nabytej w 1825 r., w skład której wchodziły głównie zabytki pochodzące z Italii. Wysokość 8,4 cm. Gladiator ma na głowie hełm z dwoma otworami na oczy.
7. Statuetka z kolekcji Froehnera, w *Cabinet des Médailles* Biblioteki Narodowej w Paryżu (fig. 8). Była ona nabyta w Rzymie, lecz może pochodzić ze wschodniej części Imperium rzymskiego. Wysokość 6,3 cm. Otwór przeznaczony na chowanie ostrza noża przechodzi przez hełm, plecy oraz prawą nogę postaci. Gladiator trzyma w ręku prosty miecz. Na głowie ma zamknięty hełm z dwoma otworami na oczy i z zaokrąglonym grzebieniem. Zakrywa się dużą prostokątną tarczą o kształcie wypukłym i zaopatrzoną w łódkowate umbo. Na powierzchni tarczy znajduje się szereg nieregularnych kresiek. Napis ΩΡΡΑΠΙΑΣΑ - Ωρραπιασα został umieszczony wzdłuż szerszego boku tarczy³³. Nie można wykluczyć, jak mi się wydaje, że napis został dodany później.

Posążki gladiatorów z imionami na tarczy stanowią tylko małą część analogicznych zabytków wykonanych z kości, które nie posiadają napisów. Będą to posążki pochodzące z następujących miejscowości:

1. - 3. Ostia³⁴.
2. Pisa³⁵. Znaleziony przy pogłębieniu rzeki Arno. Zabytek przechowywany był w Muzeum we Florencji (*Collezione Carrand*).

³⁰ *Th.L.L.*, vol. X, col. 349, s.v. *pardus*; KAJANTO, p. 328; MÓCSY, p. 215; PIERNAVIEJA ROZITIS, *op. cit.*, p. 382 sq. U Kajanto imię to jest poświadczane 35 razy, u Mócsy - 12 razy.

³¹ *CIL*, vol. VI, 631, 632, 33983 = *EAOR*, vol. I, 45; 63, 64. PARDOS - ROBERT, *op. cit.*, p. 207 sq., nr 237, cf. p. 300.

³² A. DE LONGPÉRIER, *Note sur les armes des gladiateurs*, RA 8, 1851-52, p. 326, pl. 165; *IDEM*, *Oeuvres*, vol. II, Paris 1883, p. 272, pl. IV, 1; BABELON, *op. cit.* p. 36.

³³ BABELON, *op. cit.*, p. 37 sq. i fig. 2c na p. 35.

³⁴ Zabytki tylko wzmiankowane przez R. CALZA, M. FLORIANI - SQUARCIAPINO, *Museo Ostiense*, Roma 1962, p. 98, nr 4302, 4303, 4632.

³⁵ H. GRAEVEN, *Antike Schnitzereien aus Elfenbein und Knochen in photographischer Nachbildung*, Hannover 1903, p. 25, fot. 13.

3. Aventicum - Avenches (Szwajcaria)³⁶. Rączka z kości słoniowej z przedstawieniem dwóch walczących gladiatorów (*secutor* i *retiarius*) stojących się na podstawie w formie kapitelu. (fig. 9).
4. Mediolanum - Mâlain (Francja, dep. Côte d'Or) (fig. 10). Zabytek został odkryty w czasie prac wykopaliskowych w 1980 r.³⁷ Gladiator nie nosi hełmu. Oslania się dużą tarczą ozdobioną prostokątami, które naśladują najprawdopodobniej ciosy murów. Jego twarz, o dużym nosie, odstających uszach i wydatnych wargach, została przedstawiona w sposób karykaturalny. Czaszka spłaszczona, wysunięta do tyłu. Z tyłu ogolonej głowy znajduje się kosmyk włosów.
5. Nîmes, *Musée archéologique de Nîmes* (Francja) (fig. 11)³⁸. Na uwagę zasługuje zaznaczenie *manica* na prawej ręce za pomocą pięciu bardzo głębokich nacięć.
6. Sant-Denis. Zabytek odkryty w czasie wykopalisk w 1859 r. (fig. 12). W Muzeum w Luwrze (nr inw. MNC 878), początkowo w *Musée de Cluny* w Paryżu³⁹. Szczelina, w której chowało się ostrze noża zachowane bardzo dobrze, przechodzi przez boczną część posążku i podstawę. Długość rękojeści wynosi 8,2 cm, a cały nożyk, po rozłożeniu, miał ok. 15 cm.
7. Kolonia. Dwie rękojeści nożyków⁴⁰.
8. Frankfurt nad Menem. Muzeum⁴¹.
9. Moguncja⁴².
10. Lauriacum⁴³.
11. Carnuntum⁴⁴.
12. Lexden (Cochester)- Brytania (w British Museum)⁴⁵.
13. South Shild na Wale Hadriana w *Museum of Antiquities* w Newcastle upon

³⁶ J. MAYOR, *op. cit.*, p. 117-136 i *IDEM*, *Aventicensia. IV. Couteau à manche d'ivoire sculpté représentant deux gladiateurs*, *Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde*, N.F., 6, 1904/05, p. 91-113; STORCH DE GRACIA Y ASSENIO, *Gloire*, p. 185 i fig. 3 na p. 191.

³⁷ *20 ans de recherches archéologiques. Mediolanum une bourgade gallo-romaine*, Dijon, 1988, p. 184, nr 588, pl. 66 (CH. DOLLÉ); STORCH DE GRACIA Y ASSENIO, *Gloire*, p. 185 i fig. 4 na p. 191; *Les gladiateurs*, p. 162, nr 78, fot.; *Il était une fois la Côte d'Or... 20 ans de recherches archéologiques*, M. JANNET-VALLAT ed., Dijon 1990, p. 11, nr 220.2 i fig. na p. 112 (zdjęcia posążka z czterech stron).

³⁸ BÉAL, *Nîmes*, p. 101 i fot. na p. 100; *Les gladiateurs*, p. 162, nr 178.

³⁹ E. DU SOMMERARD, *Musée des Thermes et de l'Hôtel de Cluny. Catalogue et description des objets d'art de l'Antiquité, du Moyen Age exposés au Musée*, Paris 1875, p. 319 nr 2796 i p. 401, nr 3537. Cf. MAYOR, *op. cit.*, p. 126.

⁴⁰ H. BORGER, *Das Römisch-Germanisches Museum Köln*, München 1977, p. 61 i 176, fig. 227.

⁴¹ MAYOR, *op. cit.*, p. 127 i fig. 44; VON MERCKLIN, *op. cit.*, p. 349. Zabytek zaginął w czasie wojny. Zachował się jednak odlew gipsowy w *Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, nr inw. 9610, który miałem możliwość oglądać dzięki uprzejmości prof. Künzla.

⁴² *Ibidem*, p. 127 i fig. 45; VON MERCKLIN, *op. cit.*, p. 349. Zaginiony?

⁴³ L. ECKHART, *Ausgewählte Kleinfunde der Grabung 1952 ohne Keramik und Münzen*, *Forschungen in Lauriacum* 2, 1954, p. 81 sq., 84, n. 46 i fig. 41.

⁴⁴ E. SWOBODA, *Carnuntum. Seine Geschichte und seine Denkmäler*, Graz-Köln 1964, p. 97, pl. XVII, 3. Cf. R. NOLL, *Kunstgewerbliches Gerät aus Carnuntum in der Wiener Antikensammlung* [Der römische Limes in Österreich XVIII], Wien 1937, p. 20 sq.

⁴⁵ TOYNBEE, *Britain*, p. 358 sq.

Tyne⁴⁶.

14. Miejsce znalezienia nieznane, najprawdopodobniej Italia. Zabytek znajdował się przed 1894 r. w posiadaniu *cavaliere* Bonichi⁴⁷. Posązek przedstawiał gladiatora (*raetiarius*) z charakterystycznym zabezpieczeniem ramienia trzymającego w lewym ręku trójzab, w prawym zaś krótki miecz.
15. Italia. Posązek gladiatora w Kestner-Museum w Hannoverze⁴⁸.

Składane nożyki z rękojeścią dekorowaną w formie posążka gladiatora wykonane z kości lub też z kości słoniowej⁴⁹ były więc bardzo rozpowszechnione. Wybór motywu gladiatora dowodzić może ogromnej popularności walk w amfiteatrze.

IV. Na szczególną uwagę zasługują przedstawienia gladiatorów z imieniem wrytym w sposób eksponowany na tarczy, do których należy posązek znaleziony na cmentarzysku w Grzybowie i sześć innych zabytków. Jaka była funkcja tych napisów? Teoretycznie można by wysunąć tu dwie interpretacje. Imię umieszczone na tarczy mogłoby odnosić się albo do właściciela nożyka, albo też do słynnego gladiatora⁵⁰. Pierwsza z tych interpretacji nie może być całkowicie wykluczona⁵¹, lecz znacznie bardziej przekonującą wydaje mi się jednak interpretacja druga. Przemawia za nią analiza bardzo charakterystycznych imion wrytych na tarczy. *Senilis*, imię powtarzające się na analizowanych tu zabytkach aż trzy razy, to stary, w znaczeniu mający za sobą już wiele stoczonych walk. Wysuwana w literaturze⁵² koncepcja, iż jest to określenie pejoratywne, odnoszące się, podobnie jak w *Satyrykach* Petroniusza⁵³, do gladiatora starego, nie mającego już żadnej wartości, nie jest przekonująca. Trudno byłoby bowiem przypuszczać, że aż w trzech wypadkach użyto określenia *Senilis* w znaczeniu pejoratywnym. Stary gladiator, nie przedstawiający żadnej wartości, nie zasługiwałby w żadnym wypadku na upamiętnienie.

⁴⁶ J.M.C. TOYNBEE, *Art in Roman Britain*, London 1963², p. 149, pl. 56; *EADEM*, *Britain*, p. 359.

⁴⁷ [R.] GARUCCI, *Nuovi confronti di Reziarii armati di tridente e di pugnale*, *Bullettino archeologico napoletano* NS, 2, 1854, p. 134 sq., pl. IX, 20, 21. Cf. KRÜGER, *op. cit.*, (cf. *supra* n. 8), p. 23.

⁴⁸ VON MERCKLIN, *op. cit.*, p. 349, n. 62 i pl. XXXVIII, 1.

⁴⁹ O użyciu kości i kości słoniowej do wykonywania rączek nożyków pisze JUVEN., XI, 131-34. Cf. BÉAL, *Lyon*, p. 76. Należy jednak pamiętać o trudnościach przy rozpoznaniu kości i kości słoniowej Cf. *supra* n. 3.

⁵⁰ O imionach noszonych przez gladiatorów cf. ROBERT, *op. cit.*, p. 297-302; VILLE, *La gladiature*, p. 306-310; Cf. J. COLIN, *Sobriquets de métier chez les gladiateurs rétiaires. Note d'histoire sociale*, *EtC* 22, 1954, p. 24-30; H. SOLIN, *Analecta epigraphica. XXIV. Spitznamen von Gladiatoren?*, *Arctos* 8, 1974, p. 165 sq.; G.L. GREGORI, *Tra epigrafia e filologia: un gladiatore di nome Rutumanna*, *Arctos* 25, 1991, p. 47-50. Cf. też W. AMELUNG, *Maximinus Thrax als Heracles*, in: *Bonner Historia-Augusta-Colloquium 1984/85*, J. STRAUB ed., Bonn 1987, p. 1-11; M.G. MOSSI SASSI, *Il linguaggio gladiatorio*, Bologne 1992, p. 183-196; cf. też J. COLIN, *Secutor et iaculator-pulsator: vocables techniques de l'arène*, *Mnemosyne* 7, 1954, p. 44-56; *IDEM*, *Juvénal, les baladins et les rétiaires d'après le manuscrit d'Oxford*, *AttiAcTorino* 87, 1952-53, p. 315-386. Artykuły J. Colina zawierają pewne interesujące obserwacje obok szeregu stwierdzeń całkowicie błędnych.

⁵¹ Znamy e.g. szereg podpisów wykonanych *punctim* lub też jako graffiti na zastawie stołowej czy też broni.

⁵² BABELON, *op. cit.*, p. 37.

⁵³ PETR., *Sat.*, 45: *dedit gladiatores sestertiaros iam decrepitos quos si sufflasses cecidissent*.

Hipoteza, iż Senilis to słynny gladiator jest tu znacznie bardziej prawdopodobna. Fakt, iż gladiator był stary stawał się właśnie synonimem jego wartości. Gladiator stary był nie do pokonania, nie przegrał bowiem żadnej walki, która skończyłaby się jego śmiercią. Pewna niejasność interpretacyjna wiąże się tylko z formą tego imienia w celowniku: SENILI - Senili(s). Trzeba jednak przyjąć, że albo mamy tu do czynienia z wymową ludową, albo też z formą skróconą ze względu na brak miejsca

Przyjrzyjmy się innym imionom wrytym na tarczach posążków gladiatorów. Pardus to lampart, Mus - mysz. Jak można wyjaśnić te imiona (ściślej *signa* - przezwiska) pochodzenia „zwierzęcego”? Imię Pardus - lampart nawiązuje zarówno do krwiożerczości, jak też szybkości i zwinności tego drapieżnika⁵⁴ występującego często w czasie *venationes* na arenach amfiteatrów. Z kolei Mus (mysz) na zabytku z Grzybowa to gladiator ruchliwy jak myszka. W obydwu wypadkach chodziło o uzyskanie pewnego kontrastu między rzeczywistością a imieniem. Ciężkozbrojny gladiator z ogromnym hełmem jest ruchliwy jak myszka, co dawało mu przewagę nad przeciwnikiem uzbrojonym nie tak ciężko. Pardus i Mus były więc imionami mówiącymi o zaletach ludzi walczących na arenach amfiteatrów. Zwłaszcza efektowne musiało być tu imię Mus - Myszka.

Bardziej skomplikowanie przedstawia się jednak sprawa imienia greckiego ΦΟΥΝΔΙΛΙΑΝΟΥ lub raczej ΦΟΥΝΔΙΝΙΑΝΟΥ, które mogłoby być transkrypcją łac. Fundilianus (?) lub Fundinianus (?)⁵⁵. Mogło być to też imię jakiegoś sławnego gladiatora. Badania Louis Robert pokazały w sposób przekonywujący, że walki gladiatorów cieszyły się popularnością również w świecie greckim⁵⁶. Nie można jednak wykluczyć całkowicie, że jest to imię właściciela nożyka. Podobną interpretację możnaby wysunąć dla wyjaśnienia zagadkowego imienia (?) zapisanego po grecku Ωρραπασα. Według opinii du Mesnil du Buisson⁵⁷ mamy tu do czynienia z imieniem egipskim Hor-Ra -pa-sa = „Horus Ra (jest) bogiem synem”. Należy podkreślić, że imię to zostało zapisane równolegle do dłuższego boku tarczy. Nie naśladowało więc napisu, który mógł być umieszczony na tarczy. Być może mamy tu do czynienia z jakimś tekstem magicznym, rodzajem *defixio*. Nie jest też wykluczone, że napis ten został wtórnie umieszczony na ręczce nożyka.

Siedem analizowanych tu posążków gladiatorów, które pełniły funkcje rękojęści składanych nożyków nie mogą świadczyć raczej o istnieniu praktyki umieszczania na realnej tarczy imienia gladiatora. Nie stwierdzamy bowiem podobnego zwyczaju na licznych przecież przedstawieniach ikonograficznych gladiatorów⁵⁸. Na

⁵⁴ ISID., *Etym.*, XII, 2, 10: *Pardus... genus uarium ac uelocissimum et praeceps ad sanguinem. saltu enim ad mortem ruit.* Cf. ISIDORE DE SÉVILLE, *Etymologies, livre XII. Des animaux* [J. ANDRÉ trad.], Paris 1986, p. 92-94.

⁵⁵ Imienia Fundilianus nie rejestrują H. SOLIN, O. SALOMIES, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim 1988, p. 335. Najbliższe przykłady imion to Fundinus, Fundulus.

⁵⁶ Cf. prace L. ROBERTA *supra* n. 5.

⁵⁷ Cytuje ją BABELON, *op. cit.*, p. 38.

⁵⁸ Materiał ikonograficzny z terenu Italii przedstawiający gladiatorów został ostatnio zebrany w czterech tomach *EAOR* (jednak tylko zabytki kamienne i mozaiki posiadające inskrypcje). Dla świata

przedstawieniach gladiatorów, szczególnie na mozaikach i płaskorzeźbach występują często ich imiona. Miały one z reguły świadczyć, że chodzi tu o przedstawienie konkretnej walki. Gladiatorzy na tych przedstawieniach byli niejako podpisywani. Napis z ich imieniem znajdował się jednak obok postaci, a nie na tarczy. Drugą kategorią przedstawień gladiatorów z inskrypcjami podającymi ich imiona oraz specjalizację stanowiły nagrobki. W tych wypadkach jednak imię zmarłego było umieszczane w polu epigraficznym zgodnie z zasadami rzymskiej sztuki sepulkralnej.

Praktyka umieszczania imienia popularnego gladiatora na rękojeści składanego nożyka, który towarzyszył właścicielowi, dowodzić może ogromnej fascynacji postaciami bohaterów areny amfiteatralnej. Znamienne jest zwłaszcza zachowanie się aż trzech noży z imieniem Senilis. Świadczyć to może o ogromnej popularności tego gladiatora, który musiał długo występować na arenie, co doprowadziło do nadania mu imienia Senilis - Stary. Możemy też przypuszczać, że te trzy nożyki, gloryfikujące najprawdopodobniej tego samego gladiatora, były sobie współczesne. Niestety, nie mamy możliwości ich precyzyjnego wydatowania⁵⁹

Nożyk składany, stale noszony przez właściciela nadawał się dobrze, poprzez swe skojarzenia z mieczem gladiatora, do swoistego gloryfikowania popularnych idoli. Jednocześnie aluzja do sławnego gladiatora mogła sugerować niejako, że mały, składany nożyk jest tak ostry, jak miecz człowieka walczącego na arenie amfiteatru. Nie przypadkowo też raczej rączki nożyków były zdobione przedstawieniami ciężkozbrojnych gladiatorów noszących na głowie ogromny hełm, dużą tarczę oraz charakterystyczne zabezpieczenie ręki w postaci *manica*. Chodziło o zaakcentowanie podobieństwa małego nożyka do słynnego ciężkozbrojnego gladiatora.

Wartość poznawcza analizowanych tu składanych nożyków z przedstawieniami gladiatorów z imionami umieszczonymi na tarczy to przede wszystkim wzbogacenie listy słynnych „gwiazd areny”⁶⁰. Do nich należał Senilis, który był znany i w Rzymie i w Hiszpanii. Gwiazdą areny był też Pardus oraz, jak się teraz dowiedzie-

greckiego mamy korpus L. Roberta z 1940 uzupełniany później w L. ROBERT, *Hellenica*, vol. III (1946), p. 112-162; vol. V (1948), p. 79-99; vol. VII (1949), p. 126-151 i vol. VIII (1950) p. 39-72. Dla Hiszpanii patrz J. BLAZQUEZ, *Representaciones de gladiadores en el Museo Nacional*, Zephyrus 9, 1958, p. 79 - 90; STORCH DE GRACIA Y ASSENIO, *Gloire*, p. 188 sq. - zestawienie zabytków i fig. 1-18. Cf. też *AAA*, vol. III, p. 937-947 - *Gladiatore* (bibliografia). Suppl. vol. II, (1994), p. 790-795. Najnowszy stan badań nad gladiatorami podają materiały sesji poświęconej pamięci wybitnej badaczce tej problematyki - *Per Patrizia Sabbatini Tumolesi. In memoriam* [Facoltà di Lettere di Arezzo. Università degli Studi di Siena], Roma 1997, *passim*, a zwłaszcza G. LUCA GREGORI, *Ricerche in corso e progetti*, *ibidem*, p. 43-51.

⁵⁹ Podstawą datowania mógłby być bardzo specyficzny kształt hełmów, które nosili gladiatorzy. Zagadnienie to nie jest jednak dokładnie przebadane. O datowaniu hełmów gladiatorów patrz G. VILLE, *Essai de datation de la mosaïque des gladiateurs de Zliten*, in: *La mosaïque gréco-romaine, Actes du Colloque International*, G. PICARD, H. STERN eds., Paris 1965, p. 147-154 a zwłaszcza p. 150-152. Cf. H. PFLUG, *Helm und Beinschiene eines Gladiators* in: *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikemuseums Berlins*, Mainz 1988, p. 365-374.

⁶⁰ G. VILLE, *La gladiature*, p. 287-289. Cf. Spiculus słynny gladiator - *murillo* za Nerona. SUET., *Nero*, 30,2; 47,3.

liśmy, dzięki odkryciu w Grzybowie, gladiator o przekornym trochę imieniu Mus - Myszka.

Analizowane tu nożyki z rękojeściami w postaci figurki gladiatora mogą powiedzieć nam wiele, przez swą banalność, czy też raczej marginalność, o roli areny amfiteatralnej w mentalności mieszkańców Imperium rzymskiego.

V. Zabytek znaleziony w Grzybowie jest unikatem na terenie *Barbaricum*. Pewną analogią, ze względu na pełnioną funkcję, mógłby być nóż o brązowym trzonku znaleziony w miejscowości Graniczna, woj. wałbrzyskie⁶¹. Miał on być zdobiony główką rzymskiego legionisty. Być może jednak chodziło tu w rzeczywistości o przedstawienie gladiatora.

Nie jesteśmy w stanie wysunąć żadnych sugestii dotyczących pochodzenia zabytku znalezionego w Grzybowie. Analogiczne zabytki są słabo opracowane na obszarze imperium rzymskiego⁶². Zarejestrowane okazy pochodzą z terenu Rzymu, Hiszpanii, Galii, prowincji naddunajskich, Germanii, Brytanii, Egiptu i ze wschodniej części Cesarstwa. Taki rozrzut może być jednak po części wynikiem stanu badań. Rękojeść nożyka z Grzybowa nie była wykonana z kości słoniowej, lecz ze znacznie tańszego materiału (kości jakiegoś dzikiego zwierzęcia). Wykonanie całej figurki, a zwłaszcza napisu, nie jest zbyt staranne. Może więc tu chodzić o wyprodukowane na terenie Imperium rzymskiego skromne naśladownictwo luksusowego przedmiotu z kości słoniowej.

⁶¹ *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift*, vol. V, 1894, p. 129: Ober-Streit, Kr. Striegau: nauczyciel Wonneberger przekazał do Museum schlesischen Altertümer we Wrocławiu "einen in seinem Garten gefundenen Gegenstand aus Bronze und Eisen, der sich als Griffteil eines Messers erwies. Das eine Ende trägt als Verzierung den Kopf eines römischen Legionars, das andere zu beiden Seiten fünf korbartige Einschnitte". Cf. J. WIELOWIEJSKI, *Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności i w okresie późnolateńskim i rzymskim*, *Materiały Starożytne* 6, 1960, p. 233 i 316, nr 385B.

⁶² Zabytki z terenu Niemiec i Francji starannie zebrał w 1903 MAYOR, *op. cit.*, *passim*, a w 1984 – BÉAL, *Nîmes, passim*. Dwa efektowne odkrycia zwróciły uwagę na tę kategorię zabytków w Hiszpanii. Statuetkami z Brytanii zajęła się J.M.C. TOYNBEE (cf. *supra* n. 45 i 46) badając wszystkie zabytki sztuki rzymskiej na tym terenie.

OKOLICZNOŚCI ZNALEZIENIA POSĄŻKA GLADIATORA NA CMENTARZYSKU W GRZYBOWIE, WOJ. TARNOBRZESKIE

W 1986 r., podczas eksploracji cmentarzyska ciałopalnego kultury przeworskiej w Grzybowie (stanowisko 1), znaleziono drobne ułamki przedmiotu kościanego, które po sklejeniu okazały się fragmentem posążka. Samo stanowisko zlokalizowane zostało na obszarze wsi Grzybów, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg, na wzniesieniu usytuowanym w pobliżu niewielkiego cieku, płynącego w kierunku południowo-wschodnim (fig. 13). W bezpośrednim sąsiedztwie stanowiska znajduje się Muzeum Siarki oraz dawne budynki administracyjne Kopalni i Zakładów Chemicznych Siarki „Siarkopol” w Grzybowie.

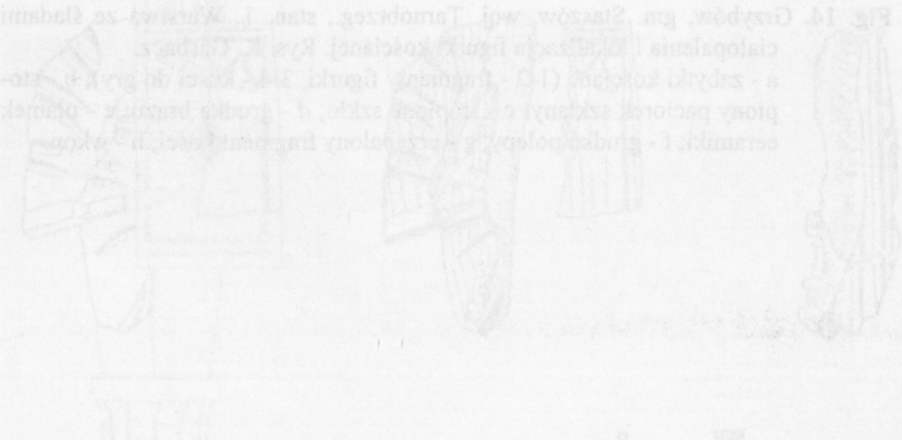
Fragmenty przedmiotu kościanego odkryte zostały w warstwie ze śladami ciałopalenia zalegającej w zachodniej partii stanowiska na głębokości ok. 35 cm, wraz z innymi drobnymi znaleziskami (stopiony paciorek szklany, nieokreślone szkło stopione, dwie kości do gry, grudki brązu, ceramika, przepalone kości). Warstwa ta, zawierająca szczątki pochodzące z ciałopalnych stosów pogrzebowych, pojawiła się jako plama o niejednorodnej szaroczarnej i ceglastej barwie oraz miąższości ok. 10 cm. (fig. 14). Zabarwienie to powstało w skutek rozkładania się i wyplukiwania popiołu oraz węgla drzewnego. Warstwa z ciałopaleniem w znacznym stopniu została zniszczona przez średniowieczne i nowożytne wkopy. Przy skupisku zawierającym między innymi fragmenty figurki kościanej wyeksplorowany został niewielki grób popielnicowy (nr 23) ze szczątkami płodu ludzkiego. Grób ten odkryto w warstwie z ciałopaleniem na głębokości ok. 30-35 cm, a wyodrębniony został dzięki obecności pochodzącego ze zniszczonej górnej partii kubka popielnicy skupiska ceramiki przykrywającego dno naczynia wraz z przepalonymi kośćmi. Związek skupiska drobnych przedmiotów, w tym figurki, z grobem 23 wydaje się prawdopodobny, ale trudno było to jednoznacznie stwierdzić ze względu na zniszczenie dużej partii stanowiska w bezpośrednim sąsiedztwie tego pochówku.

Ani w grobie 23, ani w tej części warstwy z ciałopaleniem, w której wystąpiły fragmenty figurki, nie wyeksplorowano znalezisk datujących. Kubek, który pełnił funkcję popielnicy, należy do form o długotrwałej chronologii. Również kostki do gry nie stanowią precyzyjnego wyznacznika chronologicznego. W tej sytuacji najwłaściwsze wydaje się datowanie, ustalone dla całej warstwy z ciałopaleniem, tj. na fazę B₂.

OKREŚLENIE KOŚCI, Z KTÓREJ ZOSTAŁ WYKONANY POSĄŻEK Z GRZYBOWA

Ze względu na silną obróbkę figurki z Grzybowa badania makroskopowe nie mogły dać wyniku. Surowiec poddano badaniu mikroskopowemu. Na przelomie poprzecznym stwierdzono obecność systemów Haversa, co dowodzi, że figurka została zrobiona z kości długiej. Zagęszczenie systemów Haversa pozwala przypuszczać, że była to kość zwierzęcia dzikiego. Gatunek zwierzęcia nie był możliwy do rozpoznania bez zrobienia szlifów kostnych, co uszkodziłoby jednak figurkę.

Fig. 1. Posążek gladiatora z napisem [...]
 Fig. 2. Posążek gladiatora (złoty szklany noszek) z napisem [...]
 Fig. 3. Posążek gladiatora (złoty szklany noszek) z napisem [...]
 Fig. 4-6. Posążek gladiatora (złoty szklany noszek) z napisem [...]
 Fig. 7-8. Posążek gladiatora (złoty szklany noszek) z napisem [...]
 Fig. 9. Posążek gladiatora (złoty szklany noszek) z napisem [...]
 Fig. 10. Posążek gladiatora (złoty szklany noszek) z napisem [...]
 Fig. 11. Posążek gladiatora (złoty szklany noszek) z napisem [...]
 Fig. 12-14. Posążek gladiatora (złoty szklany noszek) z napisem [...]
 Fig. 15. Posążek gladiatora (złoty szklany noszek) z napisem [...]

Ilustracje:

- Fig. 1. Posążek gladiatora z napisem [M]VS (rączka składanego nożyka) z Grzybowa, woj. tarnobrzeskie. Fot. M. Dąbski.
- Fig. 2. Posążek gladiatora (rączka składanego nożyka) z Grzybowa, woj. tarnobrzeskie. Rys. M. Różycka.
- Fig. 3. Posążek gladiatora (rączka składanego nożyka) z Italica z napisem SENILI. *Spectacula* 1, 1990, p. 190. fig. 1.
- Fig. 4 a-c. Posążek gladiatora (rączka składanego nożyka) z napisem SENILI. Rzym (?). *Cabinet des Médailles* Biblioteki Narodowej w Paryżu. Fot. Bibliothèque Nationale.
- Fig. 5 a-b. Posążek gladiatora (rączka składanego nożyka) z napisem SENILI. Pochodzenie nieznane. *Cabinet des Médailles* Biblioteki Narodowej w Paryżu. Fot. Bibliothèque Nationale.
- Fig. 6. Posążek gladiatora (rączka składanego nożyka) z napisem PARDVS. Ampurias (Gerona). *Spectacula* 1, 1990, p. 190. fig. 2.
- Fig. 7 a-c. Posążek gladiatora (rączka składanego nożyka) z napisem greckim ΦΟΥΝΔΙΑΙΑΝΟΥ. Rzym (?). *Musée du Louvre*. Fot. Muzeum.
- Fig. 8. Posążek gladiatora (rączka składanego nożyka) z napisem greckim ΩΡΡΑΠΑΣΑ. *Cabinet des Médailles* Biblioteki Narodowej w Paryżu. Fot. Bibliothèque Nationale.
- Fig. 9. Posążek dwóch gladiatorów (rączka składanego nożyka) z Aventicum (Avanches). *Les gladiateurs*, p. 163, nr 79.
- Fig. 10. Posążek gladiatora (rączka składanego nożyka) z Mâlain (Mediolanum). *Les gladiateurs*, p. 162, nr 78.
- Fig. 11. Posążek gladiatora (rączka składanego nożyka) z *Musée archéologique* w Nîmes. *Les gladiateurs*, p. 161, nr 77.
- Fig. 12 a-d. Posążek gladiatora (rączka składanego nożyka) z Saint-Denis. *Musée du Louvre*. Fot. Muzeum.
- Fig. 13. Grzybów, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg., stan. 1. Plan sytuacyjny stanowiska. Rys. K. Garbacz.
a - lokalizacja stanowiska.
- Fig. 14. Grzybów, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg., stan. 1. Warstwa ze śladami ciepłopalenia i lokalizacja figurki kościanej. Rys. K. Garbacz.
a - zabytki kościane (1-2 - fragmenty figurki, 3-4 - kości do gry); b - stopiony paciorek szklany; c - stopione szkło; d - grudka brązu; e - ułamek ceramiki; f - grudka polepy; g - przepalony fragment kości; h - wkop.

Fig. 1

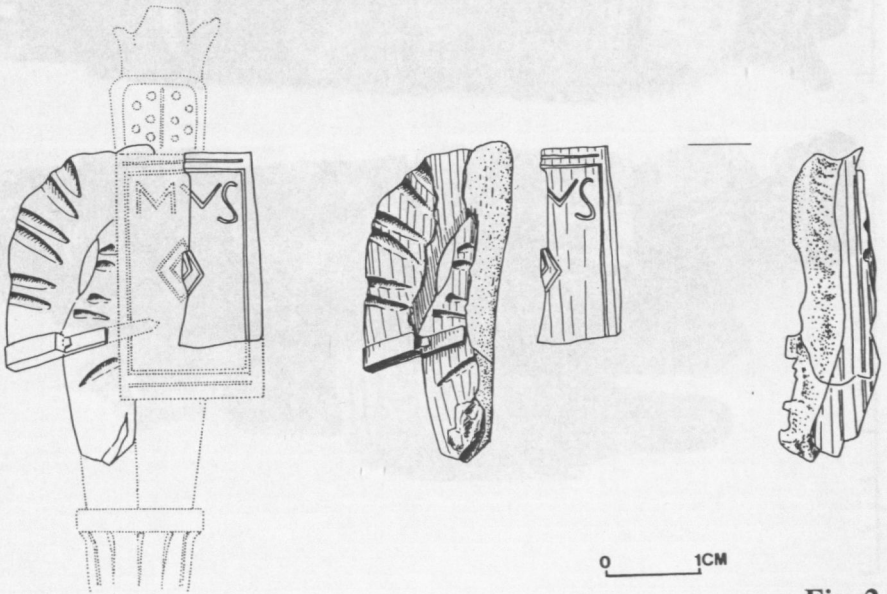

Fig. 2

Ilustracje:

Fig. 1. Posążek giędnictwa z napisem: *...
... bowa, woj. tarnobrzelski, kawał.*

Fig. 2. Posążek giędnictwa (trzączka) z napisem: *...
... brzesko, Ryś, M. Różycki.*

Fig. 3. Posążek giędnictwa (trzączka) z napisem: *...
... Speculanda 1, 1980, p. 104.*

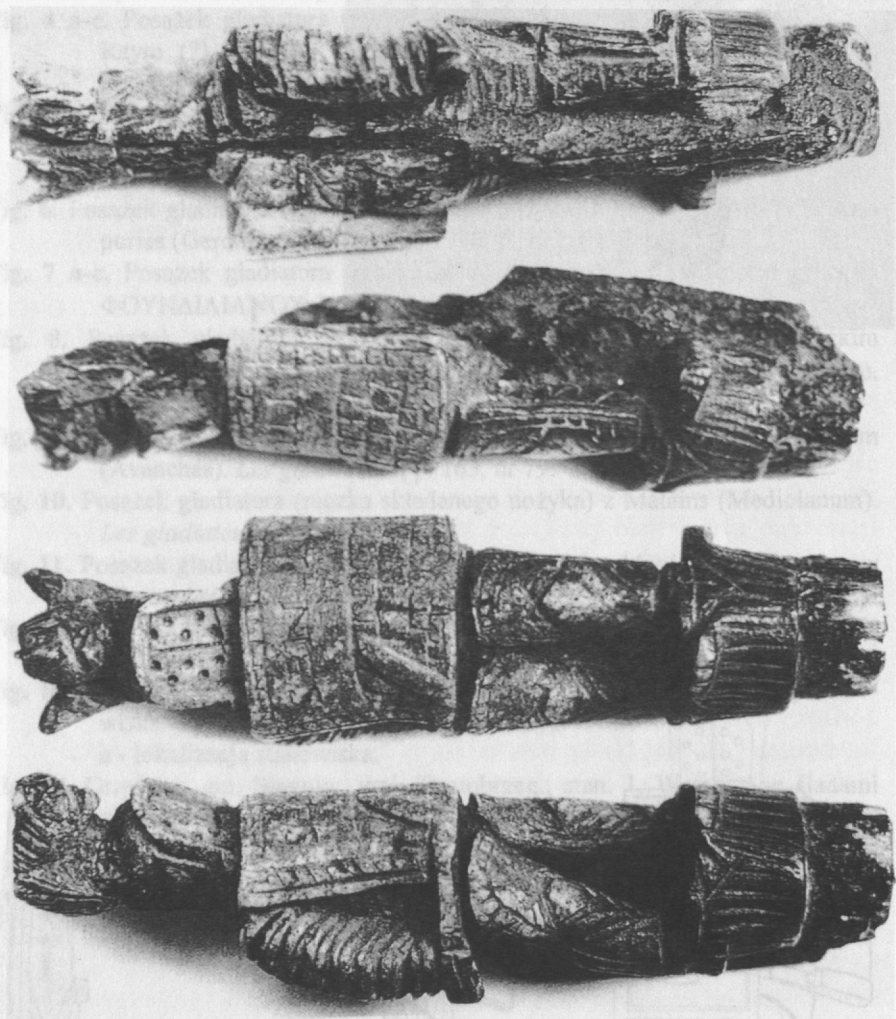

Fig. 3

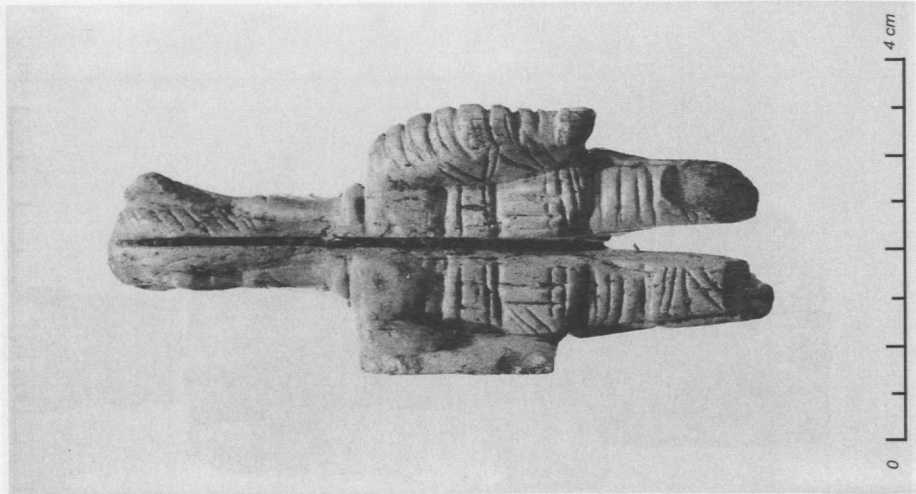

Fig. 4

Fig. 5

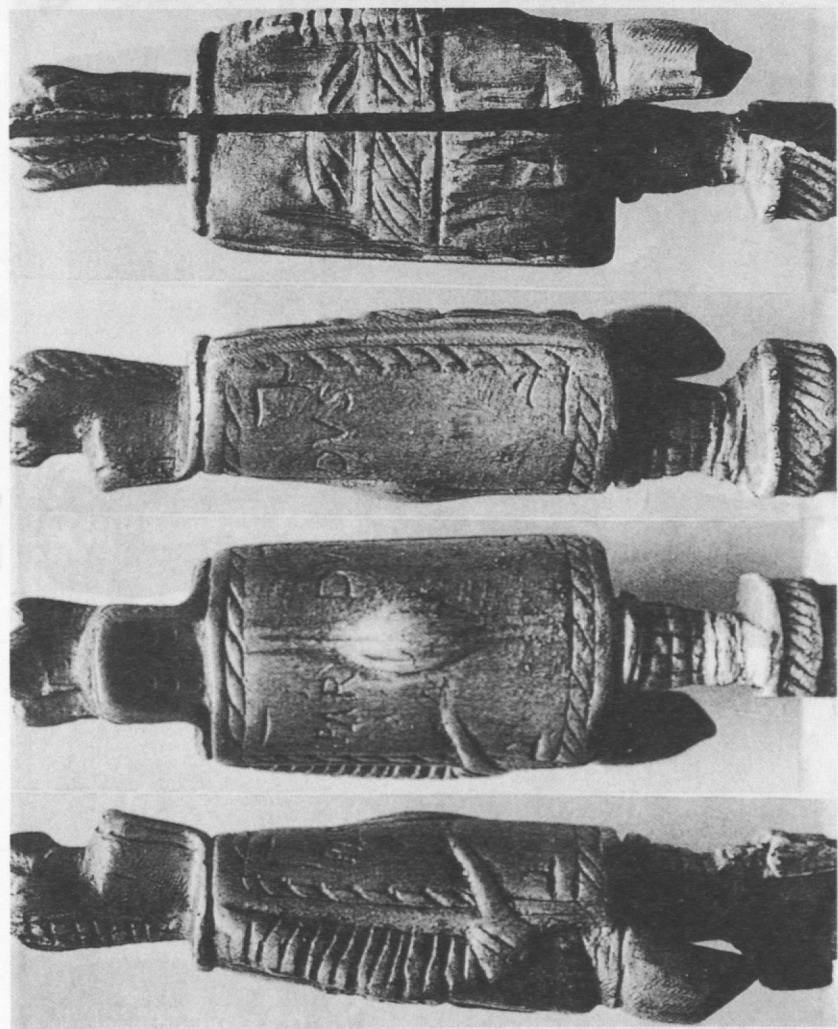

Fig. 6

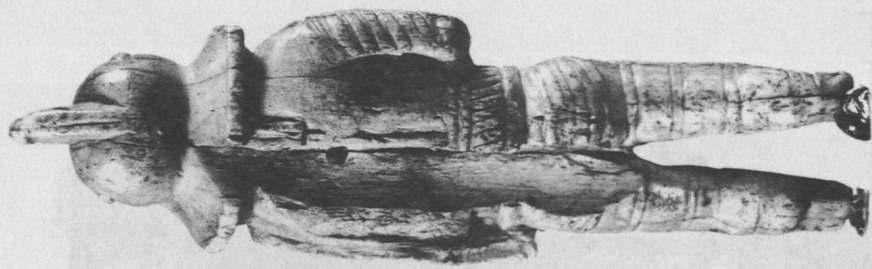

Fig. 7

0 4 cm

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

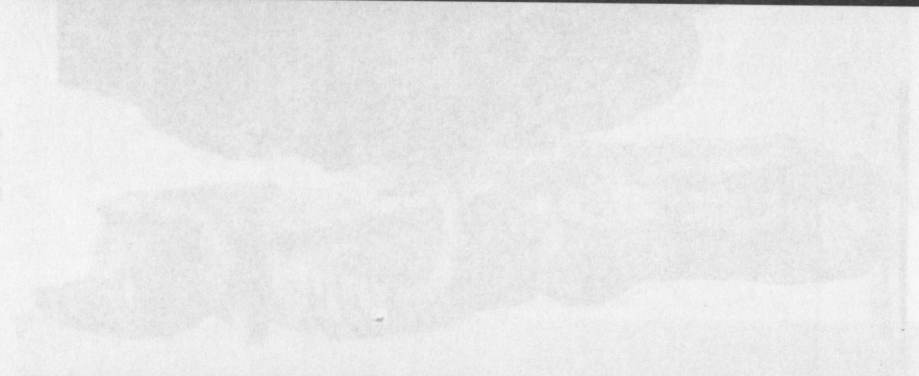

Fig. 7

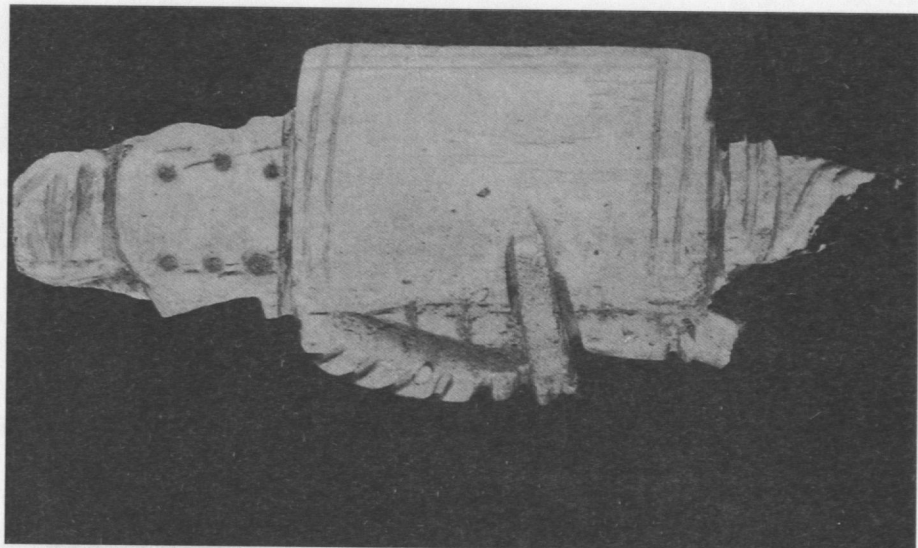

Fig. 11

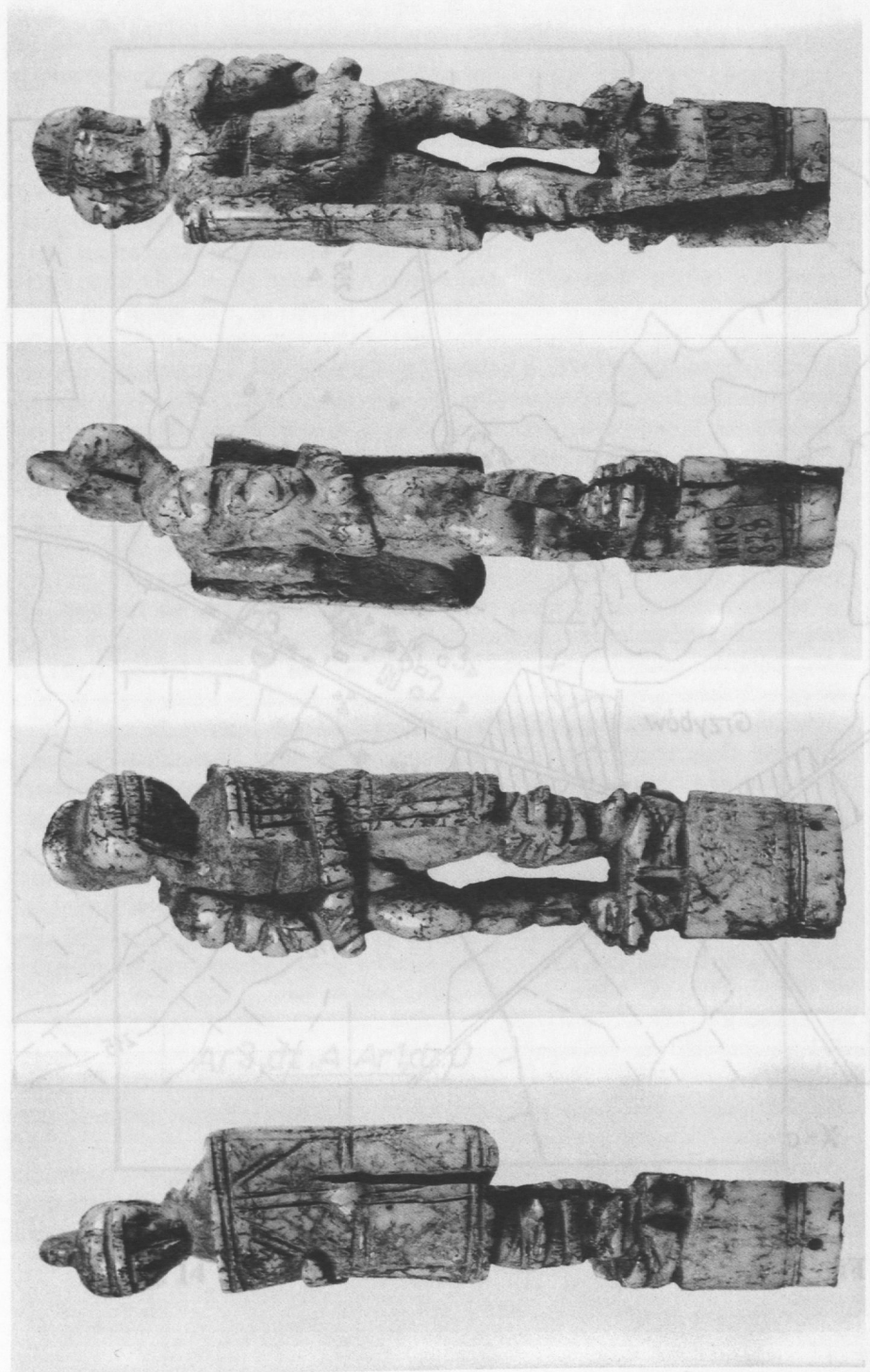
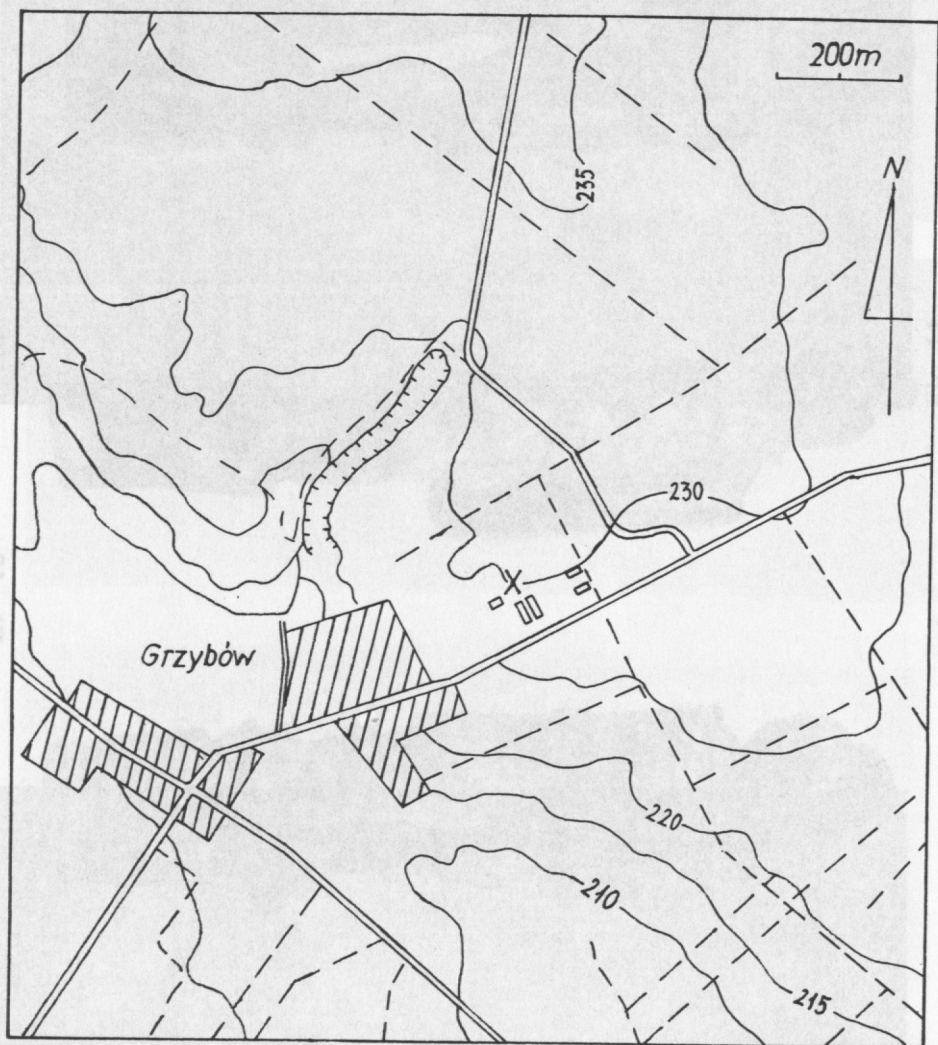

Fig. 12

X-a

Fig. 13

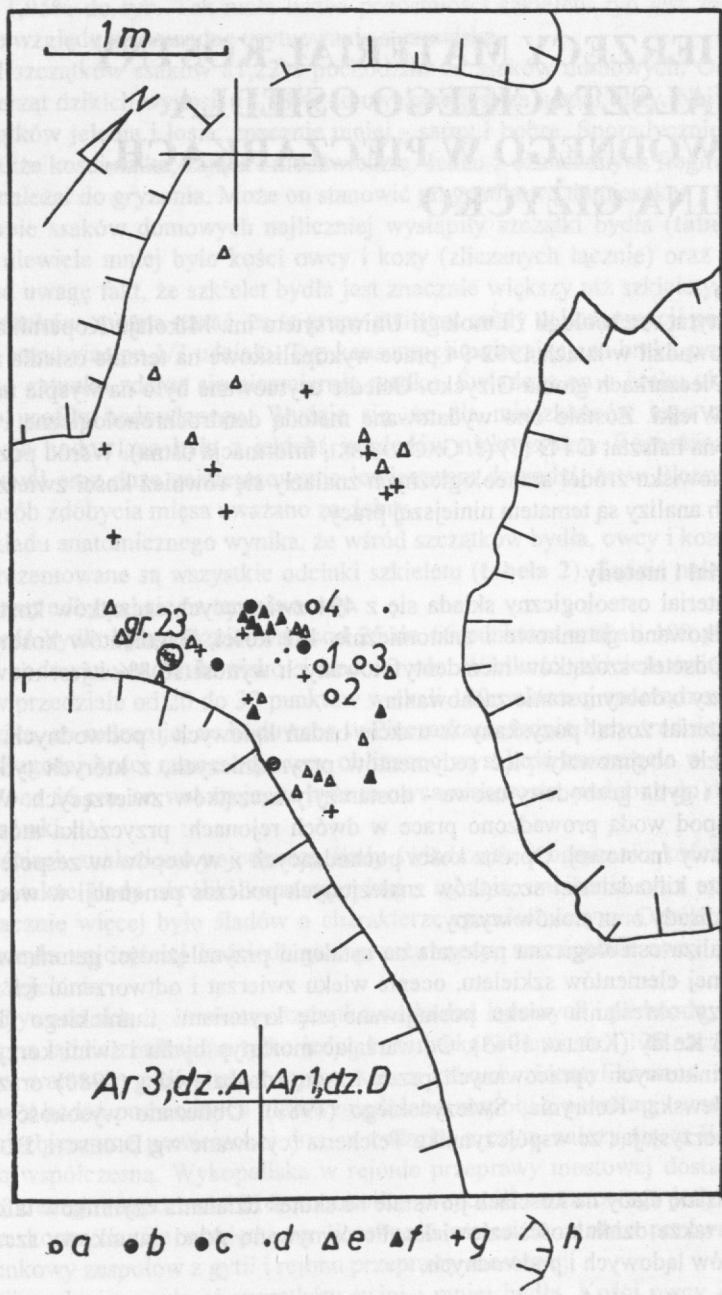

Fig. 14